

268003

İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE ŞANLIURFA

“Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa”

III

Editörler

Prof. Dr. Kasım Şulul

Prof. Dr. Murat Akgündüz

Prof. Dr. Mehmet Şeker

Yrd. Doç. Dr. Ömer Sabuncu

Arş. Gör. Selim Yılmaz

Arş. Gör. Havva İslam Çelik

Arş. Gör. Mahmut Sabuncu

ŞANLIURFA

2018

Salnamelere Göre XIX. Asırda Urfa'da Dinî Cemaatler

Prof. Dr. Adnan Demircan*

Arş. Gör. Ömer Aras*

Salnameler

Salname, Farsça “sâl” (yıl) ile “name”(mektup) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş olup Osmanlı döneminde merkezi yönetim, askeri kurumlar, vilayetler, özel kurum ve kişiler tarafından hazırlanan bilgilendirme amaçlı eserlerdir. Salnâme yerine nev-sâl/nav-sâl kelimesi de kullanılmaktadır.¹

Salnameler resmi makamlar tarafından yayımlanması ve içerdikleri bilgilerin farklılığıyla, yine ilk örneklerine Batıda rastladığımız almanaktan farklıdır. Almanaklar, halkın daha çok ilgisini çekebilecek ev idaresi, oyunlar, sağlık, fıkralar gibi bilgileri ihtiva etmektedirler.²

İlk örneği 1793 senesinde Fransa'da Miller tarafından çıkarılan salname, Osmanlı devletinde ilk kez 1847 senesinde yayımlanmıştır. Merkezi yönetim tarafından başlatılan bu gelenek nezaret ve vilayet salnamelerinin hazırlanmasıyla devam etmiştir. İki yıl sonra ise özel salnamelerin yayımlanmasıyla “Tanzimat döneminin getirdiği yeniliklerden biri olarak”³ kabul edilen bu gelenek daha kapsamlı, detaylı ve baskı olarak daha kaliteli bir hale gelmiştir. Son örneği 1918 yılında görülen salnameler Cumhuriyet döneminde de resmi olarak 1941 senesine kadar yayımlanmıştır. Yıllık olarak hazırlanan salnameler, yayımlayan yer bakımından resmi ve özel olarak iki türde mütalaa edilirler. Resmi salnameler; devlet salnameleri, nezaret salnameleri ve vilayet salnameleri olarak üç kısımdır. Bunların dışında özel kurum ve kişilerin hazırladıkları ise özel salnameler olarak kabul edilmişlerdir. Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan Salname-i Askeri, Maârif-i Umumiyye Nezâreti tarafından hazırlanan Maârif Nezareti Salnamesi Nezaret salnamelerine; Salname-i Vilayet-i Bosna, Salname-i Tuna gibi örnekler vilayet salnamelerine; Ali Suavi tarafından Paris'te yayımlanan “*Türkiye fi Sene 1288*”, Ebüzziya Mehmet Tevfik'in hazırladığı “*Salname-i Hadîka*” özel salnamelere örnek olarak gösterilebilir.⁴ Salnamelerin yayımlanma amacı toplumdaki yeniliklerin yerel düzeyde dile getirilmesidir.⁵

“Vilayet salnameleri, vilayetlerdeki su, gaz, demiryolu, tramvay şirketleri, vilayet dâhilindeki cami, medrese, tekke, imaret, kahvehane, hamam, han, hastane, bedesten gibi yapılar, ticari müesseseler, fuarlar, zirai üretim ve hayvancılık, tarım arazileri, postaneler ve telgraf merkezleri”, nüfus istatistikleri, nüfusun dini mensubiyetleri, cinsiyetleri gibi özellikleri de

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

¹ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *DİA*, C. XXXVI, s. 51.

² “Salname”, *İA*, C. X, s. 134.

³ Selçuk Günay, *Resmi Devlet Salnamelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, Yayımlanmamış Doktora Ön Çalışması, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1980, s. 1.

⁴ Aydın, “Salnâme”, *DİA*, C. XXXVI, s. 52; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara, [t.y.], C. 3, s. 106.

⁵ Cengiz Eroğlu vd., *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara, 2007, s. 17.

belirtilerek verilen bilgileri içerirler.⁶ Ayrıca kent tarihi⁷ ve nüfus konuları⁸ açısından vazgeçilmez kaynaklar olarak kabul edilmişlerdir.

Çalışmamızı, muhtevi oldukları bilgiler temelinde şekillendirdiğimiz Halep salnameleri yukarıdaki tasnif içerisinde vilayet salnameleri kapsamındadır. Düzenli tutulan ve içerdikleri tarihi ve coğrafi bilgiler bakımından kıymetli salnameler olarak görülmüşlerdir.⁹ Halep salnamesi olarak Halep mektupçusu İbrahim Halet Bey tarafından Fihrist-i Vilayet-i Haleb adıyla yayımlanan salname diğer vilayetlerdeki salnamelerin hazırlanması için de bir örnek olarak kabul edilmiştir.¹⁰

Urfa'nın bağlı olduğu Halep vilayetinde 1284/1866'dan 1326/1908'e kadar toplam 33 salname yayımlanmıştır.¹¹ Tebliğimizde bu salnamelerden XIX. yüzyıla ait ilk yirmi beş adedi kaynak olarak kullanılacaktır. Salnamelerin içeriğine örnek olması açısından 1309/1892 yılında yayımlanan Halep salnamesindeki başlıklardan bazıları şöyledir: Takvim ve Rumî aylar cetveli, önemli tarihler, meşhur olayların tarihleri, Halep vilayetine mahsus önemli olaylar... Peygamberlerin kabirleri, Ehl-i Beyt ve Ashâb-ı Kirâm, lakaplar ve teşrifatı resmîyye, Yâverân-ı Ekrem-i Hazreti Şehriyari, Heyet-i Meclis-i Vükelâ, Ashâb-ı Menâsıb-ı Bâb-ı Âli, Vilâyetin Ahvâl-i Coğrafiyesi, Devâir-i ve Me'murîn-i Vilayet, Beşinci Orduy-u Hümayuna Mensup Onuncu Fırka-i Askerî... Memurîn-i Ecnebiye, Rüesây-ı Ruhaniye, Halep sancağına dair malumat, Maraş sancağına dair malumat, Urfa sancağına dair malumat, vilayetin liva, kaza, nahiye ve karyelerini mübeyyin cetvel, nüfus cetveli, bütçeler... Halep'e gelen postalar, Halepten giden postalar, pul tarifesi.

XIX. Yüzyıl Osmanlı Urfa'sı

1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından hâkim olunan Urfa, Diyarbekir eyaletine bağlı on iki sancaktan biridir ve adı Ruha olarak geçmektedir.¹² Fethin ardından nisbî bir sükûnet dönemine giren Urfa'da (Rakka bölgesi de dâhil) aynı yüzyılın sonlarına doğru 1578 yılında Abdurrahman isminde bir sancak beyi, 1599 yılında ise Bölükbaşı Karayazıcı Abdülhalim bey isyanı baş göstermiş; ancak bu isyanlar devlet tarafından bastırılmıştır.¹³ XVII. yüzyılda Celali ve Yeniçeri isyanlarıyla sarsılan; bir sonraki yüzyılda ise valiler tarafından ekonomik ve mimari açıdan geliştirilen Urfa, 1831 yılında başlayıp on yıl devam eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı sırasında bu gelişme devresinin sonunu yaşamıştır. XX. yüzyıldaki Ermeni olaylarına kadar şehir, var olan küçük çaplı eşkıya olaylarını saymazsak sakin bir dönem geçirmiştir.¹⁴ İdari bakımdan ise Halep'e bağlanmadan önce, 1578-1588 yılları arasında Rakka beylerbeyliğine dâhil edilmiştir.¹⁵ Bununla birlikte Rakka'dan daha önemli bir merkez oluşundan dolayı

⁶ Aydın, *a.g.m.*, s.53; Salnamelerin içeriklerine örnek olması bakımından Urfa mutasarrıfı Nusret Bey, yargılanırken, kendisini suçlayan Ermenilerin, yaygın olarak kullanılmayan ismi olan Mehmet'i de bilmelerinin ancak salnamaya bakılarak mümkün olacağını söylemiştir. Bkz.: Bayram Akca, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Ankara, 2007, s. 77.

⁷ Sadettin Baştürk, "XIX Yüzyılın Sonlarında Halep Vilayetinde Ermeni Nüfus", *Tarihte Türkler ve Ermeniler : Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, Ankara, 2014, s. 196.

⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı nüfusu*, çeviren Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2010, s. 37.

⁹ Pakalın, *a.g.e.*, s. 106; Ayrıca teşkilat yapısına yapılan vurgu ve yabancı okulların varlığına dair kayıtlar dolayısıyla Halep salnamelerinin diğer salnamelerden ayırt edici yanı olarak gösterilmiştir. Eroğlu, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 53; Eroğlu, *a.g.e.*, s. 18.

¹¹ Eroğlu, *a.g.e.*, s. 19,

¹² Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa, 2005, s. 24.

¹³ Yasin Taş, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 15.

¹⁴ Taş, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹⁵ Ahmet Nezihî Turan, "Urfa", *DİA*, C.38, s. 340.

eyalet beylerbeyi Urfa'da ikamet etmiştir.¹⁶ 1856 yılında ise Ahmet Cevdet Paşa eliyle yapılan düzenlemeyle Halep'e bağlı sancaklardan biri haline getirilmiştir.¹⁷ Kadı sicillerinde Urfa'nın Halep'e bağlı olduğuna dair en erken kayıt ise 1865 tarihine aittir.¹⁸

Urfa, Müslümanların fethinden itibaren dinî çoğulculuğu muhafaza eden, farklı din ve mezheplere mensup insanların bir arada yaşadıkları şehirlerimizden biridir. Osmanlı döneminde de bu özelliğini koruyan Urfa'da farklı etnik kökene ve mezheplere mensup Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler yaşamışlardır.

Salnamelerde dikkat çeken önemli hususlardan biri; ilk zamanlarda dinî cemaatler dinin ismiyle zikredilirken, misyonerlik faaliyetleri sonucu Hristiyanların bir kısmının mezheplerini değiştirdiği, Osmanlı döneminin sonlarına doğru mezhebi farklılıkların ortaya çıktığıdır.

Halep vilayetinin nüfusuna dair cetveller genellikle salnamenin sonunda, sancaklara ait nüfus bilgileri ise o sancak hakkında malumatın verildiği bölümde yer almaktadır. Bu cetvellerde vilayetın sancakları ve kazalarına dair nüfus bilgileri hem toplam hem de Müslüman, Yahudi ve Hristiyan şeklinde dini tasnife göre verilmiştir.

Müslüman-Gayrimüslim Nüfus Dağılımı¹⁹

1284/1866 tarihli ilk Halep salnamesinde yukarıda bahsettiğimiz nüfus cetvellerine rastlanmaz. 1285/1868 yılına ait salnamede ise Urfa sancağındaki toplam nüfus 16423 haneden müteşekkil 55791 kişidir. Toplam gayrimüslim nüfus ise 124'ü Musevi, 7058'i ise Hristiyan olmak üzere 7182 kişidir. Bu durumda gayrimüslimler toplam nüfusun yaklaşık % 13'ünü (%12,87) oluşturmaktadır. Gayrimüslim nüfus içerisinde ise Hristiyanlar % 98'lik kısmı oluşturmaktadırlar.

1286/1869 yılına ait nüfus kaydında ise Urfa sancağındaki toplam nüfus 57582 iken bunun 50703'ü Müslüman, 6879'u ise gayrimüslimdir. Bu durumda nüfusun yaklaşık %12'lik kısmı gayrimüslimlerden müteşekkildir. Bunun da sebebi Müslüman nüfustaki yaklaşık 2100 kişilik artıştır.

Gayrimüslim nüfusun genel nüfusa oranı 1287/1870, 1288/1871 ve 1289/1872²⁰ yıllarında %12, 1290/1873 yılında ise kadın nüfusuyla birlikte verilen nüfus sayımı içerisinde %12,5'tur. Bu yıla ait nüfus kaydında dikkati çeken Musevi nüfusundaki 188/94 (İlk sayıya kadın nüfusu da dâhildir) kişilik artış ve Müslüman nüfustaki bir önceki yıla göre gerçekleşen düşüştür.²¹ Musevi nüfusundaki artış, muhtemelen Rumkale kazasındaki Kıptilerin de Museviler hanesine kaydedilmesinden dolayı olabilir. Çünkü bir sonraki yıla ait salnamede Musevi nüfus yine 124 olarak kaydedilmiştir. Bundan sonraki yıllara ait oranlar ise 1293/1876 yılı için yaklaşık %12, 1295/1878 yılında ise %10,45'tir. Bu yıldaki %2'lik azalma Yahudi nüfusunun sıfır olarak girilmesinden de kaynaklanmaktadır.

1299/1882 yılı için Urfa sancağı için bu bilgiler verilmezken; 1300/1883 yılında Halep vilayeti ile ilgili nüfus bilgilerine rastlanmamaktadır.

1308/1891 yılında ise gayrimüslim nüfus Ermeni Katolik, Süryani, Ermeni, Protestan,

¹⁶ Abdullah Ekinci vd., "Tarihte Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, Ankara, 2011, s. 40.

¹⁷ Daş, a.g.e., s. 18; Turan, a.g.m., s. 340.

¹⁸ Daş, a.g.e., s. 20.

¹⁹ Sancak yazan kısımlar sancağa ait bilgiler iken, belirtilmeyen kısımlar kazaya aittir. Örneğin, "Kadın" satırında kazaya ait bilgiler bulunurken, bir alttaki "sancak" satırında sancaktaki kadın nüfusuna dair bilgiler verilmektedir. Yüzdelerde ise ilk satırlar kazaya ikinci satırlar sancağa aittir.

²⁰ *1289 Halep Vilayet Salnamesi*, s. 162.

²¹ *1290 Halep Vilayet Salnamesi*, s. 165.

Yahudi ve Ecnebi olarak ilk kez sınıflandırılmıştır. Gayrimüslim nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı %9,7 civarındadır. Dolayısıyla geçen sürede düşüş eğiliminin devam ettiği gözlenebilir.

1309/1892 yılında %9,4, 1310/1893'te gayrimüslimlerin genel nüfusa oranı ise %11,73'tür. Bu yıl meydana gelen artış diğer yıllardaki nisbi değişikliklerin biraz daha üzerinde görünmektedir. Bu da Müslüman nüfustaki toplamda yaklaşık 4000 kişilik azalmadır.

1312/1894 yılındaki salnamede Urfa sancağının detaylı nüfusu her bir kaza için ayrı ayrı verilmiş, sancak özelinde yekûn hesaplanmamıştır. Rum kalesi, Birecik gibi kazalarda sadece Müslüman ve Ermeni şeklinde bir tasnif yapılırken, Urfa kazası için gayrimüslimler mezheplerine göre tasnif edilmiştir. Bu durumda sancağın genelindeki gayrimüslim nüfus oranı direkt olarak verilmemiş olmaktadır. Kazaların nüfusu toplamından elde edilen Müslüman gayrimüslim nüfus oranı ise % 10,4'tür.

1313/1895 yılı salnamesindeki Urfa sancağına dair nüfus kayıtları²² Urfa kazasına ait olsa gerektir. Çünkü eğer sancak olarak alırsak geçmiş yılın nüfusuna göre toplamda yaklaşık 65000 kişilik bir fark söz konusu olmaktadır. Diğer kazaların nüfusu eklenirse gayrimüslim oranı % 10,8 olmaktadır. 1314/1896 yılında bu oran %10,5, 1315/1897 yılında %10,3, 1316 yılında ise nüfus rakamları güncellenmediğinden bu oranda herhangi bir değişim durumu tespit edilememiştir.

1317/1899 yılında oran %10,4'tür. Bu senede dikkati çeken daha önceki salnamelerde Rumkale kazasına ait nüfus sadece Ermeni ve Müslüman olarak gösterilirken, bu yıl Müslüman nüfus dışındakiler "yerli" ve "yabancı" olarak da ayrılmışlardır.²³ Yerli olarak nitelendirilen nüfus Ermenilere ait olmalıdır çünkü bir sonraki salnamede yerli hanesinde Ermeni yazıldığını görmekteyiz. Son olarak 1318/1900 yılına ait oran ise %10,7'dir. 1318 yılında Urfa'ya mülhak kazalar kısmında Harran kazasına ait kadın ve erkek olmak üzere nüfus kayıtlarını görebilmekteyiz.

Kazalardaki gayrimüslim nüfus ise; Harran kazası için tutulan tek nüfus kaydında herhangi bir gayrimüslim nüfus bulunmazken; Suruç, Rumkale ve Birecik sırasıyla Ermeni nüfusun azdan çoğa doğru sıralandığı kazalardır. Suruç'taki Ermeni/gayrimüslim nüfusun üç haneli sayılara ulaşmadığını da belirtmek gerekir. Örneğin 1318/1900 yılına ait salnamede Suruç'taki Ermeni sayısı kadın ve erkek toplam 63 kişidir. Bu rakam Rumkale için 556 Ermeni, Birecik'te ise 322 Ermeni Katolik, 680 Ermeni Gregoryan, 246 Protestan ve 38 Yahudi'dir. Kazalar ve sancak merkezi olan Urfa'da yaşayan nüfus kıyaslandığında diğer üç kazada yaşayan toplam nüfusun Urfa kazasında yaşayan nüfustan daha fazla olduğu görülür. Bununla birlikte gayrimüslim nüfusun çoğunlukla merkezde yaşadığını söyleyebiliriz. Ayrıca kazalardaki nüfus artışının görece merkezdeki artıştan daha fazla olduğunu da görebilmekteyiz.

Urfa sancağındaki gayrimüslim nüfusun genel nüfusa göre oranlarında rakamlar %9,7 ile %13 arasında değişmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu ise Müslümanlardan oluşmaktadır. Müslümanların genel nüfus içerisindeki oranı gayrimüslim nüfusla karşılaştırılmayacak biçimde baskındır. (%87 ile %89 arasında değişen oranlarda). Rakamlar ardışık olarak ele alındığında hem Müslüman nüfus hem de gayrimüslim nüfus oranlarında dalgalanma olarak nitelenebilecek değişimlerin yaşanmadığı görülecektir. Bununla birlikte Hristiyan nüfusun genel oran içerisindeki payı artış eğilimi içerisindedir. Kayıtların yer yer güncellenmediği ve hatalı yazımların da olabileceği göz ardı edilmemelidir. Ayrıca yanlış okuma ihtimalini de hesaba katarak verdiğimiz rakamlardaki hassasiyetinin $\pm$ %1-2 civarında olabileceğini belirtmeliyiz. Nitekim bazı yıllar

²² 1313 Halep Vilayet Salnamesi, s. 284.

²³ 1517 Halep Vilayet Salnamesi, s. 309.

bütün nüfus kalemlerinde sayıların aynı olduğunu görüyoruz. Bu da yeni sayımların yapılmaması, dolayısıyla güncel verilerin elde edilemeyeşine bir işaret olarak kabul edilebilir. (Örn. 1286/1869, 1287/1870, 1288/1871, 1289/1872).

Salnamelerdeki rakamlara baktığımızda sosyal yapıdaki kitlelere ait rakamsal değişimler siyasi olayların hızından çok fazla etkilenmiş görünmemektedir. Başka bir deyişle sayılar kendi içerisinde tutarlı bir biçimde azalmakta veya yükselmektedir. Bu da salnamelerde verilen bilgilerin gerçekçiliğine bir işarettir.²⁴ Bunu 1895-1878 Ermeni olaylarından sonraki nüfus kayıtlarından da görebiliriz. Gayrimüslim nüfusun sonraki iki salnamedeki kayıtlar çerçevesinde genel nüfus içerisindeki payının arttığını görebilmekteyiz (1308/1890: % 18,54; 1318/1900: %19,87).

Urfa kazası dâhilindeki nüfus kayıtları dikkate alındığında ise gayrimüslim nüfusun genel toplam içerisindeki payı %16,1 ile %21,63 arasında değişmektedir. Yıllara göre oranlar karşılaştırıldığında aynı olağan seyrin burada da var olduğunu görebiliriz. Yıllara göre oranlar, % 21,6; 21,2; 21,3; 21,2; 18,8; 20,5; 20,3; 17,2; 16,1; 17,9; 18,5; 18,4; 18,5; 19,8'dir. Bu sayılar arasında 1290/1873 yılındaki yaklaşık %2'lik düşüş bu satırda verilen oranlar arasında görece daha fazla bir düşüşü göstermektedir. Bu da 600 kişilik bir azalmadır.

Müslüman nüfusun kaza dâhilindeki nüfus oranları genel olarak azalma eğilimindedir. Genel nüfus içerisindeki paya baktığımızda sayılar, %84 ile %77 arasındadır. Salnamelerdeki kayıtlar çerçevesinde bu kalemdeki seyrin daha aktif olduğunu görebilmekteyiz. Müslüman nüfusun genel nüfus içerisindeki payını gösteren sayılar ise % 77,9; % 78,2; % 78,2, % 78,2, % 80,7; % 80,7; % 79,6; % 80,9; % 83, %84, %82, %82, % 81,5; %81,4'tür. Sancak dâhilinde Müslüman nüfusun sahip olduğu oranlar ise daha fazladır. Bu oranlar %87 ile %90 arasında değişmektedir.

Salnamelerdeki kayıtlara göre ortaya çıkan oranlar yukarıda özetlemeye çalıştığımız şekildeyken; bölgeye gelen batılı seyyah ve misyonerlerin verdikleri rakamlardan ise şöyle bir tablo oluşmaktadır: 1816 yılında Urfa'ya gelen İngiliz gezgin Buckingham şehrin nüfusunu 50000 kişi olarak "tahmin" etmektedir. Ona göre bu sayının 2000'i Hristiyan, 500'ü ise Yahudi'dir.²⁵

1844 yılında Urfa'yı ziyaret eden misyoner papaz George Percy Badger ise Siverek'te yaşayan 500 Müslüman ve 120 Ermeni aileden, Urfa merkezinde ise 200'ü bir saat uzaklıkta bir köyde 2000 Ermeni aileden, 12000 civarında ise Müslüman aileden bahsetmektedir.²⁶ Onun abartılı bulunan rakamlarına karşın 1852-55 yılları arasında bölgeyi gezen Julius Heinrich Petermann'a göre toplam ev sayısı 6000 olan Urfa'da, Müslüman hane sayısı 4000, Ermeni hane sayısı 1000, 200 kadar Yakubi, 30 kadar Yahudi ve 20-30 arasında ise Keldani hane bulunmaktadır.²⁷ "1877 yılına ait Protestan misyonerlerin tahminlerine göre 18000 Türk, 10000 Ermeni, 1000 Protestan, 1500 Suriyeli, 120 Katolik ve 120 Yahudi yaşıyordu. "Ahmet Cevdet Paşa'ya göre 1881 yılında 1377 Müslüman, 1003 gayrimüslim ve 29 Yahudi hane yaşamaktadır." 1895 yılında Müslüman Ermeni çatışmalarını araştırmak üzere kurulan komisyonun raporuna göre ise 60000 kişilik Urfa nüfusunun 20000'i Ermeni, 3000-4000'i Süryani Katolik, Rum Katolik, Marunî ve Musevi, kalan

²⁴ Halil Özşavlı, *Urfa Ermenileri*, Ankara, 2013, s. 34.

²⁵ Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 138; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, 1827, Londra, s. 86 (Kaynakta tahmini bir ifade kullanılmaktadır).

²⁶ Güler, *a.g.e.*, s. 58, 63, 67.

²⁷ Güler, *a.g.e.*, s. 71. Tahminler ve kayıtların karşılaştırılması ile ilgili olarak Alman oryantalist Sachau'nun Birecik'te 6000 ev bulunduğuna dair söylentiyi benimsemesine karşın bir önceki yıla ait salnamede hane sayısı toplamda 2189'dur. Bkz. 1295 salnamesi, s. 118. Suruç'un 400 köyü olduğuna dair tespitine karşın aynı salnamedeki kayıt Suruç'a bağlı 260 köy olduğunu tespit etmektedir. Buradan bazı gezginlerin sağlıklı tespitler yap/a/madıklarını söyleyebiliriz. Bkz. Güler, *a.g.e.*, s. 80, 84.

40000 ise Türk, Kürt ve Araplardan oluşmaktadır.²⁸ David D'Beth Hillel 1824-32 yılları arasında gerçekleşen Urfa ziyaretine dair gözlemlerinde ise şehirde 30000 kadar Müslüman, 200 kadar Hristiyan ve 40 kadar da Yahudi ailenin olduğundan bahsetmektedir.²⁹

XIX. yüzyıla ait cizye defterlerine göre yapılan gayrimüslim nüfus tahminleri ise 1842 yılında 12035, 1843 yılında 12460, 1846 yılında 13535, 1848 yılında 14650, 1849 yılında ise 14790'dır. Bu nüfus cizye mükellefi şahısların beş kişilik aileleri olduğu varsayılarak ulaşılan tahmini rakamlardır. Bu defterlerde Ermeni, Keldani, Süryani, Yahudilerden oluşan mükelleflerin sayılarına yer verilmektedir.³⁰

1285-1295/1868-1878 Yılları Arasında Urfa Kazası ve Sancağında Müslüman Nüfusun Sayısı ve Genel Nüfus İçerisindeki Payı										
Müslüman	YILLAR	1285 (1868)	1286 (1869)	1287 (1870)	1288 (1871)	1289 (1872)	1290 (1873)	1290 ^{II} (1873)	1293 (1876)	1295 (1878)
	KAZA	21003	21589	21589	21589	21589	22684	45368	22637	22499
	SANCAK	48609	50703	50704	50703	50703	44024	88048	51505	55581
	%	77,91%	78,26%	78,25%	78,26%	78,26%	80,76%	80,76%	79,06%	80,96%
		87,13%	88,05%	88,06%	88,05%	87,83%	87,47%	87,47%	88,29%	89,55%

1302-1318/1885-1900 Yılları Arasında Urfa Kazası ve Sancağında Müslüman Nüfusun Sayısı ve Genel Nüfus İçerisindeki Payı								
Müslüman	1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Kadın	-	22645	26757	26539	26058	26100	26113	26591
SANCAK	47066	52159	57368	55972	55680	55949	57839	60942
Erkek	-	24426	26301	26321	25698	25801	25821	26262
SANCAK	52588	54962	58878	56440	57572	57793	58047	60256
Toplam	-	47071	53058	52860	51746	51904	51934	52853
SANCAK	99654	107121	116246	112412	113252	113742	115886	121198
%	-	83	84	82	82	81,5	81,4	80
	88,75%	90,22%	90,51%	89,29%	89,21%	89,18%	89,75%	88,98%

Hristiyan Cemaatler

Hristiyanlığı benimseyen ilk krallık olduğu kabul edilen³¹ Urfa'nın bu dinle ne zaman tanıştığı konusunda net bir tarih vermek güçtür. Bununla birlikte Hristiyanlar arasında yaygın olan bir efsaneye göre Hristiyanlığa giriş Hz. İsa ile mektuplaşan kral V. Abgar ile miladi I. asırda veya bazı araştırmacıların tahminlerine göre M.III. asrın başında Hristiyan olan kral IX. Abgar'la

²⁸ Özşavlı, a.g.e., s. 39.

²⁹ David D'beth Hillel, *Travels*, Madras, 1832, s. 44

³⁰ Fahmettin Aydın, *Urfa İli İnanç Coğrafyası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997, s. 55-59, 60.

³¹ Judah Benzion Segal, *Edessa / Urfa : Kutsanmış Şehir*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul, 202, s. 101; Adnan Demircan, *Urfa-Mardin Hattı*, İstanbul, 2016, s. 122.

birlikte gerçekleşmiştir.³²

Yukarıdaki iki ihtimale rağmen Urfa'nın Hıristiyanlar açısından önemi kral V. Abgar³³ ile Hz. İsa arasında karşılıklı gönderilen mektuplar ve Hz. İsa'nın krala gönderdiği mendilden bahseden anlatılar ve kabullerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu mendil, Hz. İsa'nın yüzüne sürmesi sonucu mucizevi şekilde yüz hatlarının nakşolduğu bir özellik taşır.³⁴ Sonraki yıllarda bu mendil Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmiştir.³⁵

M. III. yüzyılda Urfa Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmişti. V. yüzyıl bu gelişimin zirve noktalarında olduğuna dair işaretler verir. Bu yüzyılda şehir; manastırları, buralarda ve mağaralarda yaşayan keşişleri ile tam bir Hıristiyan şehri görünümündedir.³⁶ Hıristiyan mezhepleri arasındaki çekişmelerde sıkça adı duyulan Urfa, ismi ile bütünleşen, Yakubilerin isim babası da sayılabilecek Burdana veya Zansalos lakaplı Aziz Yakup³⁷, Süryani kilisesinin önemli ismi Aziz Efraim³⁸, Urfalı Theophilos, Babu, Vologases gibi din adamlarının yetişmesine katkı sağlamakla önemli bir merkezdir.³⁹

XIX. yüzyılda yayımlanan salnamelere göre Urfa'daki Ermeni, Süryani, Yahudi ve Rumlardan müteşekkil⁴⁰ gayrimüslim cemaatin kahir ekseriyeti Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Bu oran yaklaşık olarak % 98 civarında seyretmektedir. Hıristiyan cemaati 1308/1891 yılına kadar olan salnamelerde İsevi veya Hıristiyan olarak kaydedilmiştir. Bu tarihe kadar olan kayıtlarda sadece Hıristiyan erkek nüfusun sayısı verilmiştir ve herhangi bir mezhep kaydına rastlanmamaktadır. Bu yıllar gayrimüslim tebaa arasındaki "ahengin ve bütünlüğün"⁴¹ kayıtlar itibariyle bozulmadığı yıllardır.

1285/1868 ile 1302/1885 yılları arasında Urfa kazasındaki Hıristiyan nüfus sayısı 5280 ile 5876 arasında değişmektedir. En yüksek rakam 1287/1870 yılına; en düşük rakam ise 1290/1873 yılına aittir. Bu yıllarda Hıristiyan nüfusun kaza içerisindeki oranı %18,8 ile %21,6 arasında değişmektedir. 1302/1885 yılında kaza ile ilgili bilgiler verilmediğinden bu oran hesaplanamamaktadır.

³² Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi: Başlangıçtan H. 210=M. 825'e Kadar*, İstanbul, 1960, s. 18; İkinci, "Urfa'da Yahudilik ve Hıristiyanlık", *Şanlıurfa'da Dinî Hayat*, s.73-74.

³³ Şanlıurfa büyükşehir belediyesi tarafından yapılan kazılarda bu kralın akrabalarına ait olduğu düşünülen mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlarda Süryanice yazıtlar bulunmaktadır.

³⁴ Işıltan, *a.g.e.*, s. 18.

³⁵ Urfa'nın Hıristiyanlarca önemli kabul edilmesini gösteren ifadelerden biri, Anadolu'ya ilk gelen Amerikalı misyoner Dr. William Goodell'in ağzından -1862'de Amerika'da yapılan bir misyonerlik faaliyetleriyle ilgili bir toplantıda- "*Hıristiyanlık öğretilerinde kutsal bir yeri olan Urfa*" şeklinde dökmektedir. Bkz. Bahattin Turgut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, Cilt: XIX, Sayı: 1 (Haziran 2015), s. 201.

³⁶ Segal, *a.g.e.*, s. 155; A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa'nın Dünya İnanç Turizmindeki Yeri", *Şanlıurfa Uygurluğunun Doğduğu Şehir*, Şanlıurfa, 2002, s. 138

³⁷ Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 139.

³⁸ Segal, *a.g.e.*, s. 130.

³⁹ Bu dönemde Urfa bölgesinin Hıristiyan zihnindeki önemini göstermesi açısından Rahibe Egeria'nın Hz. İsa'nın mektubunu ve Aziz Tomas'ın Martiryum'unu görmek amacıyla burayı ziyaret etmiştir. Ziyaret mekânlarının çokluğu dolayısıyla şehirde üç gün kalmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte şehrin Kudüs'e giden hacılar tarafından çokça ziyaret edilmediğini de belirtmektedir. Şehri ziyaret eden Egeria, kendisine verilen Hz. İsa ve Kral Abgar'a ait mektupların kopyalarının kendisine verilmesinden dolayı mutluluğunu belirtmektedir. Bkz.: Aytuğ Arslan, "Anadolu İnanç Söylenceleri: Egeria'nın Anlatılarında Balıklıgöl ve Kral Abgar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2015): 145,146.

⁴⁰ Kieser, *a.g.e.*, s. 140.

⁴¹ İdris Yücel, "Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körleri Okulu", *CTAD*, Yıl:7, Say: 14, s. 67

1285/1868 ile 1302/1885 yılları arasındaki kayıtlarda Urfa sancağındaki toplam Hıristiyan erkek nüfus yaklaşık 6755 ile 7058 arasında değişmektedir. Bu sayı yalnızca 1285/1868 yılında 7058, 1290 yılında ise kadın nüfusu da eklenmiş olarak 16128 olarak kaydedilmiştir. 1286/1869 ve 1289/1872 yılları arasında sancaktaki nüfus kayıtları değişmemiş görünmektedir (5872). Sancaktaki Hıristiyan nüfusun genel nüfusa oranı ise %10,6 ile %12,6 arasında değişmektedir. En düşük oran 1290/1873 yılına aittir. Bu tarihler arasında hem kaza hem de sancak gayrimüslim nüfusunda olağandışı bir yükseliş ve alçalma söz konusu değildir diyebiliriz.

Salnameler, Hıristiyanlar açısından 1308/1891 ve 1318/1900 yılları arasında da nüfus artış ve düşüşü olarak genellikle sıra dışı kayıtlara sahiptir diyemeyiz. Sıra dışı olan, bölgede yoğun bir biçimde var olan misyonerlik faaliyetleri sonucu Hıristiyan nüfus arasında taraftar bulan Protestan, Katolik gibi mezheplerin varlığıyla birlikte salnamelerdeki nüfus kayıt kalemlerinin çeşitlenmesidir. İncelediklerimiz arasında ilk salnamelerin yayımlanmasından daha önce kabul edilen Hıristiyan mezheplerinin, bu kabul tarihlerinden çok daha sonra resmi nüfus kayıtlarında yer aldığını görmekteyiz. Salnamelerin yayımlanması açısından bunun bir takım zorlukları dolayısıyla tercih edildiği düşünülebilir. Nitekim II. Mahmud 1839 yılında Katolikliğe geçişi yasakladığında bunun gerekçelerinden birini “nüfus kayıtlarının düzenli şekilde tutulması” olarak göstermektedir.⁴²

1299/1882 yılında gayrimüslim nüfus Ermeni Katolik, Süryani, Ermeni, Protestan, Yahudi ve Ecnebi olarak ilk kez sınıflandırılmıştır.⁴³ Halep vilayeti için yapılan bu tasnif, Ermeni Katoliklerin, Patrikhane'den müstakil bir kilise olarak ayrılıp Osmanlı hükümeti nezdinde bir millet olarak tanımlanmalarından⁴⁴ 60 yıl, Protestan Ermenilerin 1847 ve Protestanların 1850 yıllarındaki kabulünden sonra ise yaklaşık 40 yıl sonradır. Yapılan bu tasnif sancaklar ve kazalar özelinde bir detaylandırmayı içermediğinden hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus açısından Urfa hakkında net sayılara ulaşma imkânını vermez. Bununla birlikte bölgede önemli sonuçlar doğuran misyoner hareketleri ve gayrimüslim reaya arasındaki mezhepsel çeşitlenmenin fazlaştığına dair, kaydedilmiş işaretler arasında olması bakımından önemlidir.

Urfa kazası için bu ayırım 1308/1891 yılında görülmektedir. Aynı yıl (1308/1891) Birecik kazasındaki nüfusun tasnif kalemleri de İslam, Ermeni Katolik, Ermeni, Protestan ve Yahudi şeklindedir. Bu yıl Ermeni Katolik sayısı 311 olarak kaydedilirken, Protestan sayısı 304'tür.⁴⁵ Suruç ve Rumkale kazalarında ise kayıtlar Müslüman ve Ermeni olarak tutulmuştur. 1310/1893 senesinde ise Birecik kazası için bu kayıtların İslam ve Ermeni şeklinde olduğunu görebilmekteyiz.⁴⁶ Çoklu tasnif parametrelerine yeniden 1317/1899 senesinde rastlıyoruz. Gayrimüslim nüfus yeniden mezheplerine göre ayrılmıştır.⁴⁷ Bölgedeki Süryaniler de Yavuz Sultan Selim zamanında Kudüs Ermeni Patrikhanesine bağlanmalarının bir sonucu olarak Ermeni nüfus içerisinde yazılmışlardır.⁴⁸ Süryanilerin mezheplere ayrılmış olarak salnamelerde belirtilmeleri XX. asırda gerçekleşecektir.

⁴² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, 1996, s. 68.

⁴³ 1299 Halep Salnamesi, s. 47; Eroğlu, *a.g.e.*, s. 175. 1322 yılından sonraki salnamelerde Süryanilerin de Katolik, Kadim ve Protestan gibi mezheplere göre kayıtlarının tutulduğunu görmekteyiz.

⁴⁴ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁵ *1308 Halep Vilayet Salnamesi*, s. 243

⁴⁶ *1310 Halep Vilayet Salnamesi*, s. 261.

⁴⁷ *1317 Halep Vilayet Salnamesi*, s. 305

⁴⁸ Demircan, *a.g.e.*, s. 67.

Süryanilerin ayrı bir kilise olma istekleri ilk kez 1890'lı yıllarda baş göstermiştir.⁴⁹

Protestanların salname nüfus kayıtlarında yer alışı yukarıda belirtildiği üzere hem resmîkabulden sonradır hem de salname kayıtlarının onları geç "fark ettiğini" söylememize imkân vermektedir. Kieser'in aktardığına göre sayıları 1859'da 57; 1863'te 210; 1875'te ise 800 kişiyi aşkındır.⁵⁰ Salnamelerin Protestan kayıtlarını ilk kez tuttuğu 1308/1890 yılında bu sayı kazada 716, sancakta 1030 kişidir. Protestan nüfusun, sadece bu adla tasnifi, örneğin devlet tarafından resmi olarak tanınmasına karşın Ermeni Protestan olarak bir parametrenin kullanılmaması kayda değer bir ayrıntı olarak belirtilmelidir. Protestan nüfusa ait kayıtlar Urfa kazası için 1308/1890 ve 1317/1899 arasındaki salnamelerde kadın ve erkek olarak verilmiştir. Sancakta ise bu bilgiler 1310, 1312/1894, 1313/1895 yılları için verilmemiştir. Bu bilgiler dâhilinde kazadaki Protestan nüfus 476 ile 1147 arasında değişmektedir. Nüfus sayıları (tablodaki) ilk üç yıl içerisinde olağan bir artış içerisinde görünürken, sonraki üç yıl 475-500 arasındadır. Bir sonraki yıl ise 1147 olarak kaydedilmiştir. Sancakta da kazada nüfusun düştüğü yıllara ait tek nüfus kaydı olan 1317/1899'a ait nüfus kaydı diğerlerine göre düşüktür. Verilen nüfus kayıtları sancak ile aynı eğilimdedir. Toplam nüfus 754 ile 1393 arasında değişmektedir. Protestanlığa geçişe yerli Ermeni ailelerin çok sıcak bakmadıkları, "Protestanlaşan" gençlerin evden uzaklaştırıldıkları, ayrıca Katolik bir ev sahibinin, evini meyhaneye çevirerek komşularının Protestan ayini yapmasına engel olmaya çalışması⁵¹ gibi örnekler mezhepler arasında geçişin pek hoşgörüle karşılanmadığını göstermektedir.

Ermenileri XVII. yüzyılda IV. Murat devrinden itibaren⁵² mezheplerine katılmaya ikna etmeye başlayan Katolikler 1841 yılı dolaylarında Urfa'ya gelmişlerdir.⁵³ Salnamelerden önceki döneme ait bir bilgi olmak üzere Petermann, 14 yıldan beri burada bulunan bir Kapüsen rahip ve emri altındaki birkaç kişiden bahsetmektedir. Ona göre kazada 20-30 civarında Ermeni ve Yakubi aile, Siverek'te ise 2-3 Ermeni aile bu rahip sebebiyle mezhebini değiştirmiştir.⁵⁴ Salnamelerdeki Ermeni Katolik sayısı ise, Urfa kazasında, Protestan sayısına göre daha düşüktür. Burada da yıllara göre değişen eğilimin benzerini görebilmekteyiz. İlk üç yıl sayıları toplamda 458 (1308/1890, 1309/1891, 1310/1892) olarak kaydedilmişken; sonraki üç kayıta bu sayılar 151 (1312/1894), 155 (1313/1895) ve 155 (1317/1899) olarak kaydedilmiştir. Burada da oran olarak önemli bir düşüş söz konusudur. Bir sonraki rakam ise 608'dir (1318/1900) ve önemli bir artışı işaret etmektedir. Rakamlar Katolikliğe olan ilginin daha düşük olduğunu göstermektedir. Nitekim 1843 yılında Fransız büyükelçiliğinin Babiâli nezdindeki girişimleriyle inşa edilen Katolik kilisesi inşasına karşı Müslümanların düzenlediği protestoya Ermeniler de katılmıştır.⁵⁵

"Ermeni" olarak kaydedilen Ermeni Gregoryanlar, gayrimüslim nüfusun en kalabalık grubudur. Salnamelere göre, Urfa kazasında nüfusları 7123 ile 8355 arasında değişmektedir. 1317/1899 yılındaki 73 kişilik düşüş hariç, diğer yıllarda düzenli bir artış göstermişlerdir. Urfa sancağında ise nüfusları 8446 ile 11979 arasında değişmektedir. En yüksek nüfus 1313/1895 yılına aittir.

Süryanilere ait kayıtlar da 1308 yılında tutulmaya başlanmıştır. Daha önce belirtildiği

⁴⁹ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler", *Süryaniler ve Süryanilik*, Ankara, 2005, s. 97.

⁵⁰ Kieser, *a.g.e.*, s. 143.

⁵¹ Kieser, *a.g.e.*, s. 142; Turgut, *a.g.e.*, s. 200.

⁵² Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 66.

⁵³ Kieser, *a.g.e.*, s. 144.

⁵⁴ Güler, *a.g.e.*, s. 74.

⁵⁵ Kieser, *a.g.e.*, s. 145.

üzere sabık salnamelerde Ermeni nüfus içerisinde yazılmışlardır. Kayıtlara göre Süryaniler Urfa kazasında yaşamaktadırlar. Kadın-erkek toplam nüfusları 1318/1900 yılında 1491 sayısı ile en yüksek; 1310 yılında 1075'le en düşük sayıdadır. Nüfus 1318/1900'deki 396 kişilik artış dışında bir iki kişilik yükselişlerle kaydedilmiştir. Süryaniler 1322/1904 yılından sonra mezheplerine göre sayılmışlardır.

1285-1295/1868-1878 Yılları Arasında Urfa Kazası ve Sancağındaki Hıristiyan Nüfus Sayısı ve Genel Nüfus İçerisindeki Oranları										
HHRİSTİYAN	Yıllar	1285 (1868)	1286 (1869)	1287 (1870)	1288 (1871)	1289 (1872)	1290 (1873)	1290 (1873)	1293 (1876)	1295 (1878)
	Kaza	5831	5872	5876	5872	5872	5280	10560	5872	5622
	Sancak	7058	6755	6755	6755	6901	6089	12178	6710	6386
	%	21,63%	21,29%	21,30%	21,29%	21,29%	18,80%	18,80%	20,51%	20,23%
		12,65%	11,73%	11,73%	11,73%	11,95%	12,10%	12,10%	11,50%	10,29%

1302-1318/1885-1900 Yılları Arasında Urfa Kazası ve Sancığındaki Hristiyan Nüfus Sayısı ve Genel Nüfus İçerisindeki Oranları										
YILLAR		1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)	
Hristiyan	Ermeni Katolik	Kadın	-	236	236	240	100	102	102	298
		Sancak	-	371	371	-	-	-	251	446
		Erkek	-	222	222	218	51	53	53	310
		Sancak	-	395	398	-	-	-	228	484
		Toplam	-	458	458	458	151	155	155	608
		Sancak	-	766	769	-	-	-	479	930
	Ermeni [Gregoryen]	Kadın	-	3136	3164	3118	3472	3475	3485	4485
		Sancak	5297	3754	3798	4036	4411	4439	4042	5152
		Erkek	-	3987	4495	4515	4863	4860	4870	3797
		Sancak	6682	4692	5217	5535	5859	5922	5539	4430
		Toplam	-	7123	7659	7633	8335	8335	8355	8282
		Sancak	11979	8446	9015	9571	10270	10361	9581	9582
	Protestan	Kadın	-	323	322	327	200	204	208	630
		Sancak	-	458	457	-	-	-	347	771
		Erkek	-	393	392	395	276	279	282	517
		Sancak	-	572	571	-	-	-	407	622
		Toplam	-	716	714	722	476	483	490	1147
		Sancak	-	1030	1028	-	-	-	754	1393
	Süryani	Kadın	-	483	483	486	489	482	486	761
		Sancak	-	-	-	-	-	-	-	-
		Erkek	-	592	592	588	600	605	609	730
		Sancak	-	-	-	-	-	-	-	-
		Toplam	-	1075	1075	1074	1089	1087	1095	1491
	Toplam	Kadın	-	4178	4205	4171	4261	4263	4281	6174
		Sancak	-	5066	5109	5089	5200	5227	5126	7130
		Erkek	-	5194	5701	5716	5790	5797	5814	5354
		Sancak	-	6251	6778	6736	6786	6859	6783	6266
		Toplam	-	9372	10983	9887	10051	10060	10095	11528
SANCAK		11979	11317	11887	11825	11986	12086	11909	13396	
%		-	16,52%	17,37%	15,59%	16,01%	15,98%	16,02%	17,72%	
SANCAK		10,67%	9,53%	9,26%	9,39%	9,44%	9,48%	9,22%	9,83%	

Yahudiler

Bölgeye gelişleri milattan önceye uzanan Yahudilerin buradaki varlıkları Urfa'nın Suriye ve Filistin bölgesine yakınlığıyla ilişkilendirilmiştir. Osmanlı devleti zamanında ise bu iki

bölgeye yerleşmelerinin yasak olması; Urfa'nın buralara yakınlığından dolayı tercih edilmesini sağlamıştır.⁵⁶

Müslümanlar Rodos'u fethettiklerinde ünlü Rodos heykelinden elde edilen 3000 yük tunç Urfa'lı bir Yahudi'ye satılmıştır. Yahudi tüccar 900 deve ile bu yükü taşımıştır.⁵⁷ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere VII. asrın birinci yarısında Yahudiler bölgede varlıklarını sürdürmektedirler.

Salnamelerde Yahudilere ait kayıtlar ilk salnamelerden itibaren görülebilir. 1285-1295/1868-1878 yılları arasında Urfa kazasındaki Yahudilerin sayısı 124 olarak verilmektedir ve bu kayıt güncellenmemiş görünmektedir. Bu tarihler arasında Yahudiler yalnızca merkez kazada yaşamaktadırlar. Dolayısıyla Urfa sancağı için de aynı rakamlar geçerlidir.

1302/1885 yılı salnamesinde Urfa merkezle ilgili nüfus kayıtlarına yer verilmemiştir. Sonraki iki yıl 266 olarak yükseliş kaydeden Yahudi nüfusuna, 1310-1312 salnamelerinde merkeze ait diğer nüfus kayıtları gibi yer verilmemiştir. Sonraki yıllarda ise 330-377 ve 518'dir.

1302/1885 yılından itibaren Yahudi nüfusunda var olan durgunluğun değiştiği görülmektedir. Urfa sancağında 1302 yılında toplam Yahudi nüfusu 124 (248)'ten 310'a yükselmiştir. Sonraki ikişer yıl 285 ve 317 olarak kaydedilirken; en yüksek nüfus 1318 yılında 518 olarak verilmiştir. 1915 nüfus sayımında toplam Yahudi nüfusun 865 olduğu dikkate alınırsa son salnamede ortaya çıkan yükseliş tutarlılık kazanmaktadır. 1310/1893-1312/1894 ve 1313/1895 yıllarında kazalardaki Yahudi nüfus hesaba katılmamıştır. Ayrıca 1290 yılına ait salnamede Rumkale kazasında Yahudi nüfus içerisindeki 74 kişinin Kıpti olduğu kaydı düşülmüştür.⁵⁸

Urfa'yı ziyaret eden seyyahların Yahudiler hakkında verdikleri bilgiler ise şöyledir: 1824-1832 yılları arasında bölgede bulunan *David d'Beth Hille*'e göre Urfa'da 40 kadar Yahudi ailesi yaşamaktadır. İki adet sinagogları bulunan Yahudiler'in bazıları zengindir ve bunlar bedevilerle ticaret yapmaktadırlar.⁵⁹ 1846-1855 yılları arasında bölgeyi gezen Joseph Benjamin ise 150 kadar Yahudi ailesinden bahsetmektedir. Ona göre bunların birçoğu hayatından memnun ve cahil kişilerdir. Ancak elli kadarı dini vecibelerini yerine getirecek seviyededir.⁶⁰ Yukarıda belirtildiği üzere Petermann da şehirde 30 kadar Yahudi ailenin varlığından bahsetmektedir.

1285-1295/1868-1878 Yılları Arasında Musevi Nüfus Kayıtları										
MUSEVİ	YILLAR	1285 (1868)	1286 (1869)	1287 (1870)	1288 (1871)	1289 (1872)	1290 (1873)	1290 (1873)	1293 (1876)	1295 (1878)
	Kaza	124	124	124	124	124	124	-	124	-
	Sancak	124	124	124	124	124	218	-	124	-

⁵⁶ Ekinci, *a.g.m.*, s. 71.

⁵⁷ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul, 2005, s. 101 (Bar Hebraeus, I, 181; Theophanes, s. 44; Ostrogorsky, s. 108; Goitein, *Yahudiler ve Araplar*, s. 136.)

⁵⁸ 1290 Halep Vilayet Salnamesi, s. 165

⁵⁹ Hillel, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁰ Israel Joseph Benjamin, *Eight years in Asia and Africa from 1846-1855*, Hanover, 1859, s. 51.

1302-1318/1885-1900 Yılları Arasında Musevi Nüfus Kayıtları									
Yahudi	Yıllar	1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
	Kadın	-	128	128	154	154	158	162	249
	SANCAK	141	134	134	-	-	-	187	271
	Erkek	-	138	138	163	163	172	175	231
	SANCAK	169	151	151	-	-	-	190	247
	Toplam	-	266	266	317	317	330	337	480
	SANCAK	310	285	285	317	317	330	377	518

Yabancılar ve Ecnebler

Salnamelerdeki “yabancı” ve Ecnebi kavramları birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. İncelediğimiz salnamelerde ise yabancı nüfusun yanı sıra Ecnebi nüfusun da belirtilmesi bu ikisinin birbiri yerine kullanılmadığını göstermektedir. Dolayısıyla yabancı ile kastedilen nüfusun Osmanlı tebaası olduğu halde sayım esnasında ait olduğu idari birimin dışında sayılanlarla⁶¹ kastedilen kişiler olmaları gerekir. Urfa’da yabancı nüfusun varlığının sebepleri arasında buranın hacca gidiş gelişler için bir menzil olması gösterilmiştir.⁶²

Yabancılarla ait kayıtlara ilk kez 1302/1885 yılında rastlanmaktadır. Bu yıl Urfa sancağında kaydedilen yabancı nüfus sayısı toplam 318 kişidir. Daha sonraki iki yıl hem sancak hem de kazada herhangi bir kayıt düşülmezken, ardından gelen beş yıl boyunca 1317/1899 yılı hariç sancak için toplam yabancı sayısı verilmemiştir. 1310/1893 yılındaki salnamede aradan geçen yaklaşık sekiz yıl boyunca sayının 1322’ye yükseldiği görülmektedir. Bir sonraki yıl ise bu sayı 913’e düşmekte ve incelediğimiz son salnameye ait kayıtlarda sayıları 1079 olarak gösterilmektedir. Urfa merkez dışında yabancıların olduğuna dair tek kayıt, kaza ve sancağa ait kayıtların verildiği 1317/1899 yılına aittir.

Ecnebi, başka ülke tebaasıdır.⁶³ Ecnebilere ait kayıtların tutulması, aynı yıl ülkedeki “yabancıların” kayıtlarının tutulmasını emreden fermanla⁶⁴ aynı tarihe rastlar. Ecnebi nüfusun “sıçrama” olarak niteleyebileceğimiz yükselişi bölgede var olan misyonerlik faaliyetlerinin bir sonucu olmalıdır. Ecnebi kayıtları da yabancılarla olduğu gibi 1302 salnamesinde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵ Rakamlar ise ilginç bir seyir izlemektedir. Çünkü ilk dört salnamede sayıları (1302/1885, 1308/1891, 1309/1892, 1310/1893) 21, 15, 15 ve 20 olarak kaydedilirken sonraki üç salnamede (1312/1894, 1313/1895, 1317/1899) 476 olarak kaydedilmiştir. İncelediğimiz son salnamede ise (1318/1900) toplam sayıları 20 olarak kaydedilmiştir. Bu rakama göre nüfuslarında önemli bir düşüş söz konusudur.

⁶¹ Abdulkadir Gül, Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Ankara, 2010, s. 91.

⁶² Daş, *a.g.e.*, s. 295.

⁶³ Gül, *a.g.e.*, s. 91.

⁶⁴ Daş, *a.g.e.*, s. 30.

⁶⁵ *1302 Halep Vilayet Salnamesi*, s. 215-216.

1302-1318/1885-1900 Yılları Arasında Ecnebi ve Yabancı Nüfus Kayıtları									
	Yıllar	1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Ecnebi	Kadın	-	5	8	9	200	200	200	9
	SANCAK	10	5	8	-	-	-	-	-
	Erkek	-	10	7	11	276	276	276	11
	SANCAK	11	10	7	-	-	-	-	-
	Toplam		15	15	20	476	476	476	20
	SANCAK	21	15	15	20	476	476	476	20
Yabancı	Kadın	-	-	-	355	171	169	169	169
	SANCAK	142	-	-	-	-	-	205	-
	Erkek	-	-	-	967	742	741	741	910
	SANCAK	176	-	-	-	-	-	782	-
	Toplam	-	-	-	1322	913	910	910	1079
	SANCAK	318	-	-	1322	913	910	987	1079

Kıptiler

İncelediğimiz salnameler arasında 1290/1873 yılına ait olanda, Rumkale kazasında 74 kişilik bir Kıpti nüfus kaydına rastlanmaktadır. Burada Kıpti ile kastedilen Çingenelerdir. Bu isimle anılıyor olmalarının sebebi, anayurtları Hindistan'dan Avrupa'ya geçerken Mısır üzerinden geçmiş olmalarıdır.⁶⁶

Daha sonraki salnamelerde herhangi bir Kıpti kaydına rastlanmamaktadır. 1290/1873 yılında ise Yahudi nüfus içerisinde kaydedilmişlerdir. Buna, kayıtlarda bütünlüğü sağlamak sebep olmuş olabilir. Bu yıl Yahudi nüfusunda görülen artış sonraki yıllarda görülmediğinden "Kıptilerin" daha sonraki yıllar kayıtlarda yer almadıkları söylenebilir. Nitekim ilerleyen yıllarda salnamelerde (1326/1908), yine Rumkale kazasında Kıptilerin ayrı olarak belirtildiklerini görebilmekteyiz.⁶⁷ Ayrıca bazı salnamelerde çeşitli dini gruplardaki düşüşün, birkaç dini grubun bazı seneler birlikte yazılmasından kaynaklanmış olabileceği akla gelmektedir.

Salname kayıtlarında olmamakla birlikte, bölgede yaşayan Yezidilerin varlığından söz edilebilir. 1872'den sonra Ehl-i Kitap kabul edilen Yezidiler,⁶⁸ ancak kendi isimleriyle anılmak suretiyle nüfus kayıtlarında kaydedilmeyi kabul etmişlerdir.⁶⁹ Salnamelerde ise incelediğimiz dönemden daha sonraki bir salnamede (1326/1908) rastlanmaktadır.⁷⁰ Bununla birlikte Badger, Suruç'a bağlı 360 Kürt köyünde, Urfa ve Siverek arasında ise bunun (360 köy içerisinde bulunan sayının) iki katı sayıda Yezidi olduğundan bahsetmektedir.⁷¹ Ayrıca, Urfa'da 1845-1853

⁶⁶ İbrahim Sezgin, *Osmanlı Romanları Sosyal ve Ekonomik Hayatla İlgili Belgeler*, Edirne, 2015, s. XXII.

⁶⁷ Eroğlu, a.g.e., s. 248.

⁶⁸ Ahmet Taşkın, "Yezidiyye", DİA, c.43, s.525.

⁶⁹ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, İstanbul, [t.y.], s. 113.

⁷⁰ Eroğlu, a.g.e., s. 248.

⁷¹ Güler, a.g.e., s. 69.

yılları arasında Müslüman olan gayrimüslimlerden 5'inin önceki dini inancının Yezidi olduğu kaydedilmiştir.⁷²

Nüfus Artış Oranı

1285/1868 ve 1318/1900 yılları arasında kaza ve sancaktaki Müslüman ve gayrimüslim nüfusa ait nüfus artışının bir önceki yılın nüfus sayısına göre oranlaması tablodaki gibidir. Verilen oranlar doğum ve ölüm oranları üzerinden ulaşılan nüfus artış oranı değil, salnamelerdeki kayıtlar arasındaki artış veya düşüş miktarının bir önceki yılda kaydedilen nüfus miktarına göre oranıdır.

1285-1293/1868-1876 Yılları Arasında Gayrimüslim Nüfus Artış Oranları								
G. Müslim	1285 (1868)	1286 (1869)	1287 (1870)	1288 (1871)	1289 (1872)	1290 (1873)	1290 (1873)	1293 (1876)
KAZA	5831	5872	5876	5872	5872	5280	10560	5872
SANCAK	7058	6755	6755	6755	6901	6089	12178	6710
%	-	0,70%	0,07%	-0,07%	0,00%	-10,08%	-	11,21%
	-	-4,29%	0,00%	0,00%	2,16%	-11,77%	-	10,20%

1302-1318/1885-1900 Yılları Arasında Gayrimüslim Nüfus Artış Oranları								
Gayrimüslim	1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Artış Oranı	-	-	5,53%	13,34%	1,83%	0,16%	0,36%	10,91%
	-	-6,48%	5,21%	12,32%	1,86%	0,35%	-0,13%	10,70%

1285-1295/1868-1878 Yılları Arasında Müslüman Nüfus Artış Oranları											
	YILLAR	1285 (1868)	1286 (1869)	1287 (1870)	1288 (1871)	1289 (1872)	1290 (1873)	1290 (1873)	1293 (1876)	1295 (1878)	
Müslüman	KAZA	21003	21589	21589	21589	21589	22684	45368	22637	22499	
	SANCAK	48609	50703	50704	50703	50703	44024	88048	51505	55581	
	Artış Oranı	-	2,79%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	5,07%	-	-0,21%	-0,61%
		-	4,31%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	-13,17%	-	16,99%	7,91%

⁷² Ali Yıldız, *204 Numaralı Şer'îye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 81-82.

1302-1318/1885-1900 Yılları Arasında Müslüman Nüfus Artış Oranları								
Yıllar	1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Toplam	-	47071	53058	52860	51746	51904	51934	52853
SANCAK	99654	107121	116246	112412	113252	113742	115886	121198
Artış Oranı	-	-	12,72%	-0,37%	-2,11%	0,31%	0,06%	1,77%
	-	7,49%	8,52%	-3,30%	0,75%	0,43%	1,88%	4,58%

Kadın Erkek Nüfusu Oranı

Kadın ve erkek nüfusun ayrı ayrı olarak ifade edildiği ilk salname 1302/1885 salnamesidir. Yukarıda da belirtildiği üzere burada sancak toplam nüfusu verilmiştir. Daha önce bazen “kadınlarla beraber nüfus” şeklinde toplu bir rakam verilmekte⁷³ veya var olan nüfus kadar kadın olduğu kabulünün olduğu görülmektedir.⁷⁴

Urfa kazasında Müslüman toplam nüfusu içerisinde kadınların oranı %48 ile %50,4 arasındadır. 1302 yılı hariç Müslüman kadın sayısı Müslüman erkek sayısından fazladır. Ancak bu oran dengesiz bir hususiyet arz etmez. 1308/1891 ile 1309/1892 yılları arasında kadın nüfusunda %2,5'lük bir artış, diğer rakamlara göre daha dikey bir artışı ifade etmektedir. Zira diğer yıllarda kaydedilen artış ve düşüşler %1'in altındadır. Kadın nüfusuna ait oranlar sırasıyla %48,11; 50,43; 50,21; 50,36; 50,29; 50,28; 50,31'dir (1308-1318/1891-1900 arası).

Urfa sancağındaki kayıtlar çerçevesinde Müslüman kadın nüfusu, genel içerisinde kazaya göre daha az bir orana sahiptir. Bu da merkez kaza dışındaki kazalarda erkek nüfus oranının daha fazla olduğunu göstermektedir. Sancaktaki Müslüman kadın nüfus 1318/1900 yılı hariç erkek nüfusundan daha azdır. 1318/1900'de kadın nüfus oranı 50,28 ile erkek nüfusun ilerisine geçmiştir. Sırasıyla rakamlar; %47,3; %48,6; %49,3; %49,7; %49,1; %49,1; %49,9 ve %50,2'dir. (1302-1318/1885-1900 arası)

Urfa kazasında, gayrimüslim nüfus içerisindeki kadınların oranı Müslüman nüfusa kıyasla daha düşüktür. Dolayısıyla gayrimüslim erkeklerin sayısı, gayrimüslim kadınlara göre daha fazladır. Bu oran yalnızca 1318/1900 salnamesine ait kayıtlarda erkekler aleyhine bozulmuştur. Oranlar sırasıyla %44,6; 42,6; 42,3; 42,5; 42,5; 42,5; 42,5; 53,4'tür. Sayılar 1309/1892 ve 1318/1900 yıllarındaki düşüş ve yükseliş haricinde durgun görünmektedir. Urfa sancağındaki rakamlar ise %44 ve %58 arasında değişmektedir. Buradaki rakamlar 1310/1893 ve 1312/1894 hariç %2'nin üzerinde değişkenlik göstermektedir. Hem düşüş hem de yükselişler söz konusudur.

Din farkı gözetilmeksizin kadın nüfusun genel nüfus içerisindeki oranı ise kazada %47,5 ile %58,2 arasında değişmektedir. Artış ve düşüşlerin bazı yıllar %2'nin üzerinde seyrettiği görülmektedir. 1318/1900 yılındaki %46,9'dan %58,2'ye yaklaşık %11'lik yükseliş dikkat çekicidir. Bu yıl kaza genelindeki erkek nüfusta önemli bir azalma olduğu söylenebilir. Sancakta ise bu oran daha dengeli ve durgun görünmektedir. Rakamlar %48 ile %50 arasında değişmektedir. Bu da mülhak kazalardaki erkek nüfus oranının yüksekliğinin sancaktaki düşüşü telafi ettiğini göstermektedir.

⁷³ 1290 Halep Vilayet Salnamesi, s. 126.

⁷⁴ Eroğlu, a.g.e., s. 176 (1299 salnamesinden naklen, s. 47).

1302/1885-1318/1900 Yılları Arasında Müslüman Kadın Nüfusun Müslüman Genel Nüfusa Oranları									
YILLAR	Kadınların Nüfusa Oranı	1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Müslüman	Kadın	-	22645	26757	26539	26058	26100	26113	26591
	SANCAK	47066	52159	57368	55972	55680	55949	57839	60942
	Erkek	-	24426	26301	26321	25698	25801	25821	26262
	SANCAK	52588	54962	58878	56440	57572	57793	58047	60256
	Toplam	-	47071	53058	52860	51746	51904	51934	52853
	SANCAK	99654	107121	116246	112412	113252	113742	115886	121198
	%	-	48,11%	50,43%	50,21%	50,36%	50,29%	50,28%	50,31%
		47,23%	48,69%	49,35%	49,79%	49,16%	49,19%	49,91%	50,28%

1302/1885-1318/1900 Yılları Arasında Gayrimüslim Kadın Nüfusun Genel Nüfusa Oranları									
Gayrimüslim Kadın		1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Kadın	-	4311	4341	4689	4786	4790	4812	6601	
SANCAK		5205	5251	5607	5725	5754	5718	7579	
%	-	44,66%	42,61%	40,61%	40,71%	40,68%	40,72%	50,36%	
	-	49,35%	47,32%	44,99%	45,09%	45,16%	44,94%	53,81%	

1302/1885-1318/1900 Yılları Arasında Kadın Nüfusun Genel Nüfusa Oranları									
Din Farkı Gözetmeksizin		1302 (1885)	1308 (1891)	1309 (1892)	1310 (1893)	1312 (1894)	1313 (1895)	1317 (1899)	1318 (1900)
Kadın	-	26956	31098	31228	30844	30890	30925	33192	
Sancak	-	57364	62619	61579	61405	61703	63557	68521	
%	-	47,52%	49,17%	48,49%	48,56%	48,51%	48,51%	50,32%	
	-	48,31%	48,76%	48,91%	48,37%	48,38%	49,03%	50,31%	

Sonuç

XIX. yüzyılda Urfa, çoğunluk Müslümanlardan oluşmak üzere Hıristiyan ve Musevilerin bir arada yaşadığı bir Osmanlı sancağıdır. Bu yüzyıl içerisinde yayımlanmaya başlayan Halep salnamelerindeki nüfus kayıtları bunun göstergelerinden biridir. 1302/1885 yılına kadar yayımlanan salnamelerde nüfus Müslüman, Hıristiyan ve Musevi olarak kaydedilirken ilerleyen yıllarda Hıristiyan nüfusun Katolik ve Protestan gibi mezhebi aidiyetlerine göre de ayrıldığı

görülmektedir. Bu da, bölgede var olan misyonerlik faaliyetlerinin sonuç verdiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla salname kayıtlarından gayrimüslim nüfusun yekpare bir görünüm arz etmediği anlaşılmaktadır. 1302/1885 yılından itibaren görülmeye başlanan Ecnebi nüfus da bunun işaretleri arasındadır. Ayrıca bölgede varlığı kaydedilen yabancı nüfus Osmanlı tebaası olmayan Müslümanların da Urfa'da bulunduğunu göstermektedir. İlk salnameler dikkate alındığında nüfus kalemlerindeki bütünlüğün adım adım bozulup çeşitlenmesi, bölgede ileride bir kıpırdanmanın, var olan ahengin bozulacağına ilk istatistiksel işaretleri olarak yorumlanabilir. Müslüman ve gayrimüslim nüfus kalemlerindeki artış ve düşüşler “sert” olarak nitelendirilebilecek özellikte değildir.

Halep Vilayet Salnameleri ile Urfa Salnamesi'ne Göre Urfa Nüfus Dağılımı⁷⁵

1285/1868-1295/1878 Yılları Arasında Urfa Kazası ve Sancağındaki Nüfus Kayıtları*										
YILLAR		1285 (1868)	1286 (1869)	1287 (1870)	1288 (1871)	1289 (1872)	1290 (1873)	1290 ¹³ (1873)	1293 (1876)	1295 (1878)
MÜSLİMAN	Kaza	21003	21589	21589	21589	21589	22684	45368	22637	22499
	Sancak	48609	50703	50704	50703	50703	44024	88048	51505	55581
	% ¹⁴	77,91%	78,26%	78,25%	78,26%	78,26%	80,76%	80,76%	79,06%	80,96%
		87,13%	88,05%	88,06%	88,05%	87,83%	87,47%	87,47%	88,29%	89,55%
HRİSTİYAN	Kaza	5831	5872	5876	5872	5872	5280	10560	5872	5622
	Sancak	7058	6755	6755	6755	6901	6089	12178	6710	6386
	%	21,63%	21,29%	21,30%	21,29%	21,29%	18,80%	18,80%	20,51%	20,23%
		12,65%	11,73%	11,73%	11,73%	11,95%	12,10%	12,10%	11,50%	10,29%
MUSEVİ	Kaza	124	124	124	124	124	124	-	124	-
	Sancak	124	124	124	124	124	218	-	124	-
	%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	Kaza	26958	27585	27589	27585	27585	28088	56176	28633	27790
	Sancak	55791	57582	57582	57582	57728	50332	100664	58339	62068

* Bu kayıtlar Gayrimüslim nüfusun mezheplerine göre yazılmasından öncesine aittir.

⁷⁵ Üner, s. 99-104; Eroğlu- Babuçoğlu- Köçer, s. 239-243.

1302/1885-1326/1908 Yılları Arasında Urfa Kazası ve Sancağına Ait Nüfus Kayıtları*															
YILLAR		1302 (1885- 1890)	1308 (1890- 1891)	1309 (1891- 1892)	1310 (1892- 1893)	1312 (1894- 1895)	1313- 1316 (1895- 1899)	1317 (1899- 1900)	1318 (1900- 1901)	1319- 1320 (1901- 1903)	1321 (1903- 1904)	1322- 1323 (1904- 1906)	1324 (1906- 1907)	1326 (1908- 1909)	
Müslüman	Kadın	-	22645	26757	26539	26058	26100	26113	26591	26923	27570	27698	24799	26007	
	Sancak	47066	52159	57368	55972	55680	55949	57839	60942	-	-	-	-	-	
	Erkek	-	24426	26301	26321	25698	25801	25821	26262	26457	26660	26560	27102	28272	
	Sancak	52588	54962	58878	56440	57572	57793	58047	60256	-	-	-	-	-	
	Toplam	-	47071	53058	52860	51746	51904	51934	52853	53380	54230	54258	51901	54279	
	Sancak	99654	107121	116246	112412	113252	113742	115886	121198	-	-	-	-	-	
	%	-	83	84	82	82	81,5	81,4	80	83	81	81	76,4	75,6	
	%	88,75%	90,22%	90,51%	89,29%	89,21%	89,18%	89,75%	88,98%	-	-	-	-	-	
Hristiyan	Ermeni Katolik	Kadın	-	236	236	240	100	102	102	298	311	257	464	130	136
		Sancak	-	371	371	-	-	-	251	446	-	-	-	-	-
		Erkek	-	222	222	218	51	53	53	310	373	353	347	148	150
		Sancak	-	395	398	-	-	-	228	484	-	-	-	-	-
		Toplam	-	458	458	458	151	155	155	608	684	610	811	278	286
		Sancak	-	766	769	-	-	-	479	930	-	-	-	-	-
	Ermeni [Gregoryen]	Kadın	-	3136	3164	3118	3472	3475	3485	4485	4594	4657	4757	5642	5582
		Sancak	5297**	3754	3798	4036	4411	4439	4042	5152	-	-	-	-	-
		Erkek	-	3987	4495	4515	4863	4860	4870	3797	3949	3815	3893	5849	5585
		SANCAK	6682	4692	5217	5535	5859	5922	5539	4430	-	-	-	-	-
		Toplam	-	7123	7659	7633	8335	8335	8355	8282	8543	8472	8650	11491	11467

* Hristiyan nüfusun mezheplerine göre kaydedildiği tarihlere ait bilgiler.

** Hristiyan olarak kaydedilmiştir.

	SANCAK	11979	8446	9015	9571	10270	10361	9581	9582	-	-	-	-	-
Protestan	Kadın	-	323	322	327	200	204	208	630	657	686	664	546	547
	SANCAK	-	458	457	-	-	-	347	771	-	-	-	-	-
	Erkek	-	393	392	395	276	279	282	517	451	480	449	524	525
	SANCAK	-	572	571	-	-	-	407	622	-	-	-	-	-
	Toplam		716	714	722	476	483	490	1147	1108	1166	1113	1070	1072
	SANCAK	-	1030	1028	-	-	-	754	1393	-	-	-	-	-
Süryani	Kadın	-	483	483	486	489	482	486	761	-	833	-	-	-
	SANCAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Erkek	-	592	592	588	600	605	609	730	-	749	-	-	-
	SANCAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	-	1075	1075	1074	1089	1087	1095	1491	-	1582	-	-	-
	SANCAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Süryani Katolik	Kadın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	837	90	104
	Erkek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	743	109	126
	Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1580	199	230
Süryani Kadim	Kadın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	59	777	783
	Erkek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57	1127	1011
	Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	116	1904	1794
Süryani Protestan	Kadın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	92	118
	Erkek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	118	92
	Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	210	210
Keldani	Kadın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57	60	197	197
	Erkek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	58	59	193	193
	Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	115	119	390	390

Toplam	Kadın	-	4178	4205	4171	4261	4263	4281	6174	-	-	-	-	-
	SANCAK	-	5066	5109	5089	5200	5227	5126	7130	-	-	-	-	-
	Erkek	-	5194	5701	5716	5790	5797	5814	5354	-	-	-	-	-
	SANCAK	-	6251	6778	6736	6786	6859	6783	6266	-	-	-	-	-
	Toplam	-	9372	10983	9887	10051	10060	10095	11528	-	11220	11578	15542	15449
	%	-	16,52%	17,37%	15,59%	16,01%	15,98%	16,02%	17,72%	-	-	-	-	-
		10,67%	9,53%	9,26%	9,39%	9,44%	9,48%	9,22%	9,83%	-	0	-	0	-
Yahudi	Kadın	-	128	128	154	154	158	162	249	255	256	256	243	243
	Sancak	141	134	134	-	-	-	187	271	-	-	-	-	-
	Erkek	-	138	138	163	163	172	175	231	209	194	194	241	241
	Sancak	169	151	151	-	-	-	190	247	-	-	-	-	-
	Toplam	-	266	266	317	317	330	337	480	464	450	450	484	484
	Sancak	310	285	285	317	317	330	377	518	-	-	-	-	-
Ecnebi	Kadın	-	5	8	9	200	200	200	9	-	-	-	-	29
	Sancak	10	5	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Erkek	-	10	7	11	276	276	276	11	-	-	-	-	31
	Sancak	11	10	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Toplam	-	15	15	20	476	476	476	20	-	-	-	-	60
	Sancak	21	15	15	20	476	476	476	20	-	-	-	-	-
Yabancı	Kadın	-	-	-	355	171	169	169	169	-	-	-	-	672
	Sancak	142	-	-	-	-	-	205	-	-	-	-	-	-
	Erkek	-	-	-	967	742	741	741	910	-	-	-	-	736
	Toplam	-	-	-	1322	913	910	910	1079	-	-	-	-	1408

	Sancak	318	-	-	1322	913	910	987	1079	-	-	-	-	-
Latin	Kadın	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	13
	Erkek	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19	19
	Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	32	32
TOPLAM (GAYRİMÜSLİMLER)	Kadın	-	4311	4341	4334	4615	4621	4643	6432	32740	34316	34795	32529	34431
	SANCAK	5448	5205	5251	5607	5725	5754	5513	7579	-	-	-	-	-
	%	-	44,66%	42,61%	42,39%	42,56%	42,53%	42,57%	53,48%	-	-	-	-	-
		44,26%	49,35%	47,32%	50,32%	48,59%	48,64%	46,97%	58,27%	-	-	-	-	-
	Erkek	-	5342	5846	5890	6229	6245	6265	5596	31439	32309	32302	35430	37281
	SANCAK	6862	6412	6936	7877	7967	8048	7519	7434	-	-	-	-	-
	TOPLAM	-	9653	10187	10224	10844	10866	10908	12028	-	-	-	-	-
	SANCAK	12310	10547	11097	11142	11783	11830	11737	13006	-	-	-	-	-
	%	-	17,02%	16,11%	16,12%	17,28%	17,27%	17,31%	18,49%	-	-	-	-	-
		10,96%	8,88%	8,64%	8,85%	9,28%	9,28%	9,09%	9,55%	-	-	-	-	-
Toplam (Müslüman+G. Müslim)	Kadın	-	26956	31098	31228	30844	30890	30925	33192	-	-	-	-	-
	Sancak	52514	57364	62619	61579	61405	61703	63557	68521	-	-	-	-	-
	%	-	47,52%	49,17%	49,23%	49,14%	49,08%	49,08%	51,03%	-	-	-	-	-
		46,77%	48,31%	48,76%	48,91%	48,37%	48,38%	49,22%	50,31%	-	-	-	-	-
	Erkek	-	29768	32147	32211	31927	32046	32086	31858	-	-	-	-	-
SANCAK	59450	61374	65814	64317	65539	65841	65566	67690	-	-	-	-	-	
TOPLAM NÜFUS	KAZA	-	56724	63245	63439	62771	62936	63011	65050	-	-	-	-	-
	SANCAK	112287	118738	128433	125896	126944	127544	129123	136211	-	-	-	-	-

Kaynakça

- Akca, Bayram, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.
- Arslan, Aytuğ, “Anadolu İnanç Söylenceleri: Egeria’nın Anlatılarında Balıklıgöl ve Kral Abgar”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2015).
- Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.
- Aydın, Bilgin, “Salnâme”, *DİA*, C. 36, s. 51-54
- Aydın, Fahmettin, *Urfa İli İnanç Coğrafyası*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997.
- Baştürk, Sadettin, “XIX Yüzyılın Sonlarında Halep Vilayetinde Ermeni Nüfus”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Taşrada Ermeniler Nüfus ve Göç*, Ankara, 2014.
- Benjamin, Israel Joseph, *Eight Years In Asia And Africa From 1846-1855*, Hanover, 1859.
- Buckingham, J. S., *Travels in Mesopotamia*, Henry Colburn, Londra, 1827.
- Demircan, Adnan, *Urfa-Mardin Hattı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2016.
- Ekinci, Abdullah vd., “Tarihte Urfa”, *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2011
- Eroğlu, Cengiz- Babuçoğlu, Murat- Köçer, Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2007.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale Yayınları İstanbul, 1996.
- Gül, Abdulkadir, Gökçen, Salim, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2010.
- Günay, Selçuk, *Resmî Devlet Salnamelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, Yayımlanmamış Doktora Ön Çalışması, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum, 1980.
- Hillel, David D’beth, *Travels*, Madras, 1832.
- İşıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi: Başlangıçtan H. 210=M. 825’e Kadar*, İstanbul, 1960.
- İslam Ansiklopedisi, “Salname”, *İA*, C. 10, s. 134.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları İstanbul, 2010
- Kürkçüoğlu, A. Cihat, “Şanlıurfa’nın Dünya İnanç Turizmindeki Yeri”, *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa, 2002.
- Özşavlı, Halil, *Urfa Ermenileri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, [t.y.].
- Segal, Judah Benzion, *Edessa/Urfa: Kutsanmış Şehir*, İletişim Yayınları, Çev. Ahmet Arslan,

İstanbul.

- Seyfeli, Canan, “Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler”, *Süryaniler ve Süryanilik*, Orient Yayınları, Ankara, 2005.
- Sezgin, İbrahim, *Osmanlı Romanları Sosyal ve Ekonomik Hayatla İlgili Belgeler*, Trakya Üniversitesi, Edirne, 2015
- Şahinalp, Mehmet Sait, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Şahinalp, Mehmet Sait, *Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş ve Gelişmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Taş, Yasin, *Kadı Sicillerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Urfa'da Sosyal Hayat*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Taşgın, Ahmet, “Yezidiyye”, *DİA*, c.43, s. 5255-527.
- Turan, Ahmet Nezihi, *XVI. yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı, Şanlıurfa, 2005.
- Turgut, Bahattin, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Amerikan Bord Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi CÜİFD*, Cilt: XIX, Sayı: 1.
- Üner, Mehmet Emin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.
- Yıldız, Ali, *204 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Urfa'da Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hayat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Yücel, İdris, “Bir Misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu”, *CTAD*, Yıl:7, Say: 14.